

ПЪТЕПИСИ

АЛЕКСАНДЪР ПАСКАЛЕВ – ТУРИСТ И ПЪТЕПИСЕЦ

Д-р Йордан Нанчев

Роден преди повече от 140 години в Хасково, Александър Паскалев е сред личностите с най-ярък принос в националната духовна култура. Основател на модерното българско книгоиздаване, негово дело са отделни книги и събрани съчинения на Иван Вазов, Христо Ботев, Пейо Яворов, Кирил Христов, Йордан Йовков, Елин Пелин, Пенчо Славейков, Димчо Дебелянов, Николай Лилиев и още плеяда от най-видните творци на нашата литературна класика.

С особено популярната си в началото на отминалия век преводна книжна поредица „Всемирна библиотека”, той за първи път системно и целенасочено запознава българския читател с образците на античната, руската и западноевропейската класическа литература. Паскалев издава „Развигор” – първия литературен вестник в Европа, първата наша антология на детската литература „На ранина”, най-четеното детско списание „Светулка”, започва издаването на най-дълго просъществувалото литературно списание у нас – „Златорог” и още няколко забележителни периодични издания.

Наред с всичко това книгоиздателят е бил близък приятел на Яворов през последните години от живота му и е финансирал лечението му. Дарител е на Софийския университет и на Учителския съюз, основател на кооперативното движение в Хасково преди това, библиотекар и лектор в работническото читалище „Просвета”, и не на последно място, един от основателите на туристическото дружество в родния си град, за което специално се разказва в следващите редове.

В едно от поредните събрания на местното учителство „основа се и дружество „Родопски турист” – пише тогавашният млад хасковски учител в дневника си – При избора на настоятелство по-малко от Иван Боев за подпредседател”.

За жалост точната дата на основаването на дружеството Паскалев не е записал, но очевидно става дума за пролетта на 1900 годи-

на –края на април, май или началото на юни. Това впрочем е едно от първите туристически дружества в страната, създадено само пет години след началото на организираното туристическо движение, поставено от родолюбца Алеко Константинов и неговите приятели през 1895 година.

От цитираната автобиографична бележка научаваме и името на подпредседателя на „Родопски турист“ – Иван Боев. Със сигурност учители са всички или по-голяма част от учредителите. Имената на някои от тях са посочени по-долу в дневника на Паскалев.

„На 22 юни – пише той – аз, Ангел Георгиев, Вл. П. Митев, Д. Г. Кълвачев и Кр. Петров ходихме през Теке кьой/сега Малеве), Кютюкли/сега Корен) за Али баба теке/село Свети Илия сега не-съществуващо-б.а. Й.Н.), гдето разгледахме харема на бея... , гроба на светеца Али и чифлика. Малко на север от сградата, под големия бряст до чешмата под Чала обядвахме богато с шиш-кебап и сирене... Покачихме се на Чала и си набрахме липов цвят и обратно по същия път стигнахме до Хасково по 12 часа среднощ”...

Това изглежда е бил първият им организиран излет, а всъщност още като ученик и гимназист бъдещият прочут книгоиздател е сред най-активните туристи и природолюбители. След години, по време на сватбеното си пътешествие в Швейцария, той ще изкачи и алпийския връх Юнгфрау. Скитането из природата винаги е било едно от любимите му развлечения докато живее в София и до края на живота му, когато се завръща отново в родните места.

Още „в пети клас – спомня си той – аз обичах ботаниката и то защото обичах екскурзиите и дреболиите като тези да си нареждам хербарий, да си имам твърде много дребни растения”...

Започнал в Хасково и поощрен в Пловдив от учителя си Херман Шкорпил, младият човек усърдно събира кристали, парчета от различни руди, вкаменелости, цветове и листа на различни растения, които вече като студент в София, ще дари на Ботаническия факултет на Университета.

Но да се върнем пак през лятото на 1900 година или по-точно на 20 юли рано сутринта, когато група от четиринадесет хасковски туристи, между които и Паскалев тръгват на поредния си поход отново през селата Теке кьой (Малеве) и Кютюкли (Корен), минават покрай Али баба теке/Свети Илия) и продължават за Елер (сега Стамболово), Гереня (сега Долно Ботево), Пъндажик (сега

Лясковец), Киралар (сега Пътниково), Ак бунар (сега Бял Кладенец), а после по поречието на Арда през Юглюк (село Дарец, вече несъществуващо), Абдул Кадир (сега Рабово), Алемдер (сега Долно Черковище) и обратно за Хасково през Кавак махле (сега Тополово), Инджекой (сега Тънково), Малко Яджели (сега Малък извор) и Иробас (сега Криво поле). Походът им трае четири дни. Багажът е върху самарите на пет магарета и един кон, които кротко ги следват.

Своите впечатления от видяното и преживяното по пътя Александър Паскалев описва подробно в пътните си бележки, озаглавени „От Хасково до Арда”. В тях той вълнуващо пресъздава всичко онова, което го е впечатлило, облика на селата, през които минават, срещите по пътя, природните красоти и археологическите забележителности, местни легенди и предания. С особена болка и съпричастие споделя своите размисли за бедността и нищетата, в които живеят местните селяни, прави ни свидетели на социалните различия в съвременното му общество, решително съчувства и взема страната на ограбените и онеправданите.

Езикът му е образен и колоритен, наситен с характерни тукашни думи и изрази, с поговорки и сравнения, които съм се старал да предам без особена съвременна редакция със съвсем малки изключения, отнасящи се главно до членуването на съществителните имена и днешния правопис. Добавил съм в скоби сегашните български имена на селищата, през които минават, и които в текста са с тогавашните си турски имена. Някои части от него за жалост останаха неразчетени и това е отбелязано с многоточие в скоби,

Пътните бележки „От Хасково до Арда” обемат 42 (четиридесет и два) номерирани листа ръкописен текст, изписани от едната страна и една страница със саморъчно начертана груба скица на извървяния от туристите маршрут с графично означение на селата, на горите и лозята, през които са преминали, на пътя им, на реки, мостове, чешми, кладенци, планински върхове, погранична кула и на самата тогавашна граница с Турция.

Според сина на Александър Паскалев, сега вече покойник, оригиналният ръкопис се бил пазел някъде из книгата му, но когато говорихме за това в дома му, той не ми го показва, а и не се зае да го открие. Но върху едно напечатано на машина и подписано от самия него извлечение от тези бележки, с което по-късно се сдобих,

той е отбелязал буквално, че те могат да се видят в „Централен държавен исторически архив – Културни дейци-фонд „Александър Паскалев”. Не знам дали е така. Но за мое щастие, при работата си с личния архивен фонд на книгоиздателя в НБКМ-БИА, неочаквано попаднах на ксероксно копие от въпросния пътепис, което дори не беше инвентирано. След това поръчах и получих копие от това копие и по него дешифрирах настоящия текст.

На отделна страница накрая самият Александър Паскалев е добавил следната своя „Забележка: Настоящите пътни бележки съдържат 40 страници. Могат да се съкратят и достигнат до 22 стр. – около 6524 думи – това, ако би да се напечатат нягде”.

И ето, дойде времето им те да бъдат отпечатани – цели 120 години по-късно. Надявам се, че и съвременният читател има какво да научи от тях! А заедно с това и да си припомни за светлата личност на Александър Паскалев, който редом с Асен Златаров, Недялка Симеонова и Аспарух Лешников е сред най-прочутите ни културни дейци и заслужили хасковци в миналото.

Хасково, 29 февруари 2020 година

Д-р Йордан НАНЧЕВ

ОТ ХАСКОВО ДО АРДА **/пътни бележки/**

I **ОТ ХАСКОВО ДО КЪРДЖАЛИЙСКИТЕ СЕЛА**

Хасковското дружество „Родопски турист” беше назначило да се тръгне за река Арда на 20-и юли. Речено и свършено. Четиринадесет души тръгнахме пешком сутринта по Теке-кьойския път. Не бойте се, че ще Ви отегчавам с описание на зората. Тя за ваше щастие и наше нещастие беше се явила преди да тръгнем. Ще Ви кажа само, че времето, както при тръгването ни, така и през целия ден беше ветровито, тъй че доста леко пътувахме.

Ранко стигнахме в Теке кьой (Малево/.

– Чакай, може би ще зароптае някой, що имаше по пътя, какво срещнахте?

Аз не ще описвам пътя ни до това село, защото ако взема да

пиша за такива дреболии, то ако не сега, то сигурно довчера ще Ви залови моравата.

Село Теке къой (Малево) е разположено на левия бряг на река Олу-дере, има около 250 къщи. Доста богато е, с хубава черкова и лошо училище, обикновено явление за повечето села. Прочуто е с доброто си масло и гиздавите си моми.

Отпочинахме си на един покрит кладенец на северния край на селото. Минахме покрай общинската канцелария, поместена в долния етаж на училището. Учителите не срещнахме – те били известени за дохожданието ни и уж, щели да ни придружават в екскурзията, но не сториха това. Види се, бяха болни от прозявка, комплксирана с болествена „канцеларска работа”.

Уловихме пътя за село Кютюкли (Корен) на юг от Теке къой (Малево). Той минава първен из долината на Олу-дере, тогаз съвсем намаляла от летните горещини, а подире из една по-голяма блариста поляна. Трябваше да минем и Караман-дере, гдето 5-те ни магарета доста страх изтърпяха поради дълбочината на водата.

Продължавахме пътя си, без да се спираме в село Кютюкли (Корен), разположено на брега на същата река, състояще от около 50 къщи турци и българи, последните, преселени от Иробас/Криво поле/.

Отправихме се за Али баба теке (с.Свети Илия) през едни бърда, покрити с ниска дъбова гора. Но изгнилите големи дънери свидетелствуваха, че тука доскоро са съществували столетни дъбове, отпосле безмилостно осечени от бея, притежател на Текето. На места из гората имаше полянки, покрити поради тазгодишните чести дъждове с висока трева. Както всякъде тази трева се косеше за сено. Когато преваляхме бърчините, показа се Али баба теке (Свети Илия).

Преди няколко години то, с обширните си ниви, гори, ливади и поляни, е било наследство на Али бея. Подире той го продал на части: харема на едного, стаите, служещи за приемане на гостите и богомолците, на няколко семейства, преселени от Юглюк (Дарец), а нивите – на околните села. Текето е с изглед на турски чифлик. Околовърст има полуразрушени кошари ,плевни, сега пусти и стаите, в които живеят преселниците. Вътре има широк двор, сега съвсем нечист. Изобилна, студена чешма изтича из дворския чучур/чешма). В този голям двор има втори двор за харема, гдето

всичко е направено по изискванията на порочния мюсюлмански вкус. В този двор има хубава овощна градина, високи чинари, около корените на които има издигнати места/оджази) за пиене кафе и „правене кеф“.

На върховете на тези чинари имаше рибарски гнезда. Всред градината имаше баня, водата в която иде от чучура на вънкашния двор. Сега тя не се пълни и дъното ѝ е покрито с нечиста тиня и батак, но нека да се изразим поетически, в дните на величието ѝ, розите, посадени наоколо, са целували гладката повърхнина на бистрата като кристал студена вода.

На едната страна е издигнат двуетажният харем, сега съвсем вехт и окъртен. Долният етаж се състои от стаи за слугите, готварници и др. и то толкова много, с толкова много врати, че човек се смайва. Обръща вниманието на човека тъмницата, голяма сграда, обградена с яки и дебели каменни зидове, с дебели врати за двора и други на потона ѝ, водещи за горния етаж. Тука навярно са затваряли провинившите се беици (беюви жени).

Горният етаж има 3-4 стаи и коридор с решетка, отличителен белег на всяка турска сграда. В стаите има и хамамжици, подплатени с тенекия. В коридора, сега служещ за общинска канцелария, бяха оставени някои книжа, дрехите и пушката на пъдаря. Всичко бе утънало в прах, човек рискуваше да се напълни с бълхи, но тези останки от източен разкош напомняха, че този харем е бил оживен и стаите му пълни с господари и множество робски послушни слуги.

Аз не бях виждал подобни източни жилища, та тези ми направиха голямо впечатление. До харемския двор имаше трети, служещ за отгледване на пчели. В четвъртия двор бяха гробищата, покрити с гъст, висок буреняк, из когото се показваха дялани мраморни камъни и тюрбето/свети места, един вид турски параклис с гроб) с гроба на светеца. Турците мислят, че там е заровен техен светец Алия, а българите, че това е Свети Илия. Затова този гроб се почита и от турци, и от българи.

Тука навярно е имало някой параклис, който при началото на робството е бил заграбен от някой бей, който е дал някъде свободата да идват на поклонение. Параклис или друго подобно е имало, казвам, защото иначе е необяснимо българите да идват на поклонение на турски гроб, за когото впрочем трябва да се държим в

резерва, защото е разположен запад към изток. Същото е види се и с другите текета.

Влязохме в тюрбето през едно предверие и веднага ни удари студен и влажен въздух. Ако си сам или с малцина, ще ти се стори, че влизаш при мъртвец. Но сега бяхме мнозина, та човек не се обладава от това чувство. А освен нас, защото беше Илинден, надошли бяха много селянки. Те лежаха с главите си до гроба също като овце на сянка през летните горещини. Те мълчаха, защото инак било грешно и с голямо учудване ни гледаха, когато почнахме да разговаряме.

Гробът е на средата на полутъмното, осветявано само от едно решетесто прозорче тюрбе. Разположен е от запад към изток. Представлява една празна гробница (под която твърде възможно да е праха на светеца), покрита с обвит от зелено сукно капак. До главата има поставен мраморен камък с форма на глава, на когото е надянат прашен голям фес със зелена чалма. На дясна страна до главата има място за палене свещи, а отсреща са поставени принадлежностите на бея-свинец: голям бронзов нож (кама), пухти (кайки) за колан, голям рог, навярно от дива коза, за лов и три нееднакви големи мраморни шестоъгълни плочки, нанизани като броница. От лява страна до краката е положен изправен бронзов полумесец, набучен на дълъг прът. До него стои сажде някакво, на което турците се молят, и най-подире нови чехлици, защото се вярва, че светецът срещу определен ден ходи от Али баба теке (Свети Илия) до Осман баба теке (сега село Текето).

Над Текето, в подножието на Чала, има дебелосенчест стар бряст, а до него студен чучур – място, което като че е създадено само за обед. Ние не сгрешихме. Възползвахме се от случая и след един богат туристически обед след занимателните епизоди на туриста Ц., който се бе разпуснал като Одисея в остров Омния, след един пладнешки сън на полето решихме да продължаваме пътя си.

Тръбата заеча – знак за тръгване или почивка и ние бяхме на пътя, що минава покрай Чала и води за село Кавак махле (Кралево). От лява страна на пътя ни, т.е. от юг се издигаше величественият Чал. Той е продълговата планина от варовит камък, която лежи между селата Кавак махле (Кралево), Гереня (Долно Ботьово), Голямо Яджели (Голям извор), Малко Яджели (Малък извор) и Али баба теке (Свети Илия). В по-голямата си част е гъсто зале-

сена с липи, дъб, габери и др. Върхът ѝ е оголен, откъдето е взела и името си. Само двадесетина клена се виждат отдалече. Тази планина е гнездото на цялата околна местност. Отдясно на пътя ни, на север се простираха бърда и долища, покрити с хубава дъбова гора, а далече през нивя и поля се белееха укрепленията в Хасковските лозя. Близко до Кавак махле (Кралево) има стари турски гробища, както често това бива, пръснати из гората.

Без да се спираме, минахме и през Кавак махле (Кралево). То е едно хубаво, макар и малко селце, от което почва стръмния склон на Чала, тука покрит с лозя. Заселено сред една живописна местност, направено от хубави каменни къщя, между които се издигат случайни високи тополи и стари кичести орехи, то има изгледа на част от планински градец. На северната му страна, под самия Чал, има чешма с изобилна студена вода. Има доста прави улици, повечето постлани с естествен калдаръм – варовитите скални камъни, върху които е построено селцето.

Минахме и край кръчмата, в която имаше само неколцина селяни. Въобще, както всякъде, така и тука, рядко се виждат селяни и селата нямат празничен изглед, както това бива през зимните празници. Оттам трябваше като минем през Гереня (Долно Ботьово), да стигнем вечерта в Пъндажик (Лясковец). Имаше много поправ път, но той минаваше през една част спорна турска земя. За Гереня (Долно Ботьово) минавахме по южните склонове на Чала. Тука местността има вече по-друг характер: навред се съглеждат паднини, ридища, хълмища и почти всичко това е покрито с гора. На пътя ни имаше малка блатиста речка, покрай която имаше и воденици. Наляво от пътя ни до източната страна остана село Гереня (Долно Ботьово). И неговите къщя изглеждаха много хубави – изобилието на камъни, както тука, така и по другите околни селца, помага за това. В Гереня (Долно Ботьово) на една кръчма имахме половинчасова почивка. Някои от нас ходиха и в черковата, гдето цялото село се бе сбрало да се черкува и сборува.

Черковният двор бе широк, хубав, обграден, покрит с височка зелена трева. Черковата беше нова и хубава, а училището, макар доста големичко, ветхо, окъртено, с печален изглед при хубавата черкова. Гереня (Долно Ботьово) е доста голямо селце. Къщите му, а особено плевните са каменни и хубави и туй, което обръща най-много вниманието, с по един съвсем малък или дори без ника-

къв прозорец. Селяните се грижат по-малко за себе си, а повече за плявата си, за сеното си и др. и когато направят една „крива-лява” къщица, те се боят да пуснат вътре светлина, защото така им „темничко”, следователно и „харничко”.

Гереня (Долно Ботъово) е последното село от Хасковска околия, нататък почваше Харманлийската околия. Селата са купища от бедни чирашки колиби без кръчми и дюкяни, не можахме да намерим нищо и хляб дори, затова преди да тръгнем си накупихме всичко, каквото ни трябваше.

Бяхме близо до източната Родопска верига, зад която започваха лабиринтни разклонения. Частта до Пъндажик (Лясковец) бе най-близка. От синкава тя взе да става тъмно зелена. Пътят минаваше из гора, поля и нивя по една вълниста местност се покрай границата. Близо до Гереня (Долно Ботъово) минахме край едно със съборен покрив седмоъгълно тюрбе. На смрачаване бяхме в територията на Харманлийска околия (...)

Мястото, гдето се спряхме беше превъзходно, но почакайте, моля Ви, да Ви кажа нещо друго, па тогаз да Ви го опиша. Ние не бяхме сами, а водехме с нас си и пет магарета и един кон, на които бяха натоварени провизии за ядене, дълги палта, килимчета или други леки постелки. Разтоварихме магаретата, тези обичливи славеи за бедняците, окачихме торбите и дисагите по крушите, постелихме си за сядане, запалихме огън и в сред шума на приготвянето за обед започнахме да печем кой шиш-кебап, кой патладжани, кой каквото друго е имал.

Дойдоха кехаята и коруджията да ни помагат, контрольорът тичаше да ни послужи с туй, с онуй, а гюрултията силна и огън буен. Като черно покривало тъмнината обви заспалата земя. Бяхме на стръмничко високо място, та на север селото бе в ниското. Кандилцата из къщята му блещукаха едвам. Посред селото се издигаха като „черни свещи”, както казваше един от нас, високите няколко тополи. Далечните гори и хълмищата започнаха да стават незабелязани за окото, личаха само като едно тъмно поле. В тъмнината се смътно очертаваха по хоризонтите потъмнели планини. Запад още потъваше в пламтящи, огненочервени облаци, които постепенно угасваха и бледнееха. От двете ни страни бяха едно турско тюрбе, гдето дохожда със свещ да се моли един турчин и гробищата. А над нас се издигаха брегове, ярове, стръмнини и върхове, покрити

с гора и пълни сега с хлад.

Привечер вятърът бе поспрял, сега пак полъхна хладен планински ветреца и раздвижи горската шума. Струваше ни се, че тя разказва чудни старинни предания и легенди. Над всичко това бе простряно чудното тъмносино тайнствено небе, осеяно с красиво разположени групи звезди.

Посред тази рядка обстановка край големия огън, всред смеха на една такава весела дружина, всеки се навечеря скромно, но царски. И всеки яде така, защото пътуванието посред чистия въздух ни бе въздигнало апетита в куб.

След яденето започнахме да се готвим за спане. Повечето си напълнихме, торби, дисаги или кърпи, които употребихме за възглавници. Търсихме равно място за спане, но като не намерихме, задоволихме се с това, на което седяхме. Легнахме уж да заспиваме, но ела да видиш заспива ли се на такова стръмно място. Легнахме с главите нагоре за по-удобно, но пак се лъзгахме, па на туй отгоре и бълхи ни навалиха. Рядък човек можеше да дремне.

С. започна да изказва мнението си върху ред важни жинени въпроси, Ц. тълкуваше, че и между звездите нямамо равенство, трети разказваше смехории из магарешкия живот, четвърти запоядваше да затворят прозорците, на което му се възразяваше, че студът иде от вратата, пети роптаеше против шума, а шести потвърждаваше всичко това с хъркането си.

Някои от нас си туриха краката на камъни, на които да се опират, за да не се хлъзгат, но и туй малко помогна. Турция, този див край, беше на няколко стотини крачки далече от нас, щяхме да спим под откритото небе, та затова при спането щяхме да караулим с ред, но види се, че мъчно ще се спи, та половината се отзоваха за драговолни караули и подновиха огъня. Един заразревава призре-ните животни, някои се засмяха, други зароптаха и никой не можа да заспи. Едвам на съзрявание редки си подремнаха малко.

II ПО КЪРДЖАЛИЙСКИТЕ СЕЛА И КРАЙ АРДА

Не беше се още развиделило, когато „царя” ни засвири с рога, при което трябваше да станем непременно. Колко ти е неприятно, когато тъкмо си заспал всред такова планинско място, след умора-

та от пътуването, зафанат да те будят. Когато се събудиш чувстваш неизказана приятност да се полениш, да се поизтегнеш, да се потоплиш под покривките, а по лицето ти да удря сутрешния пресен въздух. Позакусихме си край огъня, който може да се оцени всред таквото студеничко място, пийнахме си по малко мляко, което си набавихме чрез контролъора, стегнахме и натоварихме добитъците си и бяхме готови за път.

Слънцето бе изгряло когато коруджията ни отправи по „войнишката пътека“, под която се протака дълбок дол-границата/.../

Отука ни предстоеше два дни път из даалийските села, из кържалъка, из оная местност, която у нас е известна с названието „Гората Арда бонда“. Целта на екскурзията ни беше тази живописна страна. В турско време тя е била гнездо на ония диви, кръвожадни голтаци-даалии, кърджалии и дели башии, които било под господството на Еминаа, било под господството на разни други главатари, са правили своите разбойнически набези и са оплячкосвали България.

Минахме край войнишката кула. Преминавахме между нискозалесените склонове на Източните Родопи. Пътят ни, който на места се губеше, бе постлан от природата с варовити ръбести камъни. Мястото беше наистина живописно. Навред докъдето ти окото стига гледаш разклонения на Родопите, потънали в зеленина, далечните от които покрити с тънки пластове синкав въздух, образуват хоризонта с чудните му форми. Между тях се съглежда тясното зигзагообразно корито на Арда, на места широчко, покрито с пясък, на места тясно и каменисто.

Радвайки се на тази величествена картина, ние бяхме обладани от онова чувство, което се появява кога човек приближава някоя голяма река. Границата на места много криволичеше, та рискувахме да пропаднем в турска територия. Много от нас се хвалеха, че били в странство и скоро се завърнали.

Изпървен от дясна страна ни се изпречи голямото село Ходжалар (сега Поповец) в Турско с хубави сгради с множество тополи, разположено в една плодородна долина, заградена с венец от родопски вериги. Нататък от лява страна ни оставаха селата Кара Мусалар (сега Воденци), Кавак махле (Тополово), Маджарлар (сега Маджари), от които се видя само първото. Освен пустите, пръснати из това огромно пространство планини, нищо друго не

можахме да видим. Нивя се срещаха твърде рядко. И къде ще има нивя? Родопите бяха цял лабиринт – вериги без система, кръстосани, разбъркани една друга, те мязат на малки и големи купчини сено, пръснати на често из някоя ливада.

При такава хаотичност на планините нямахме и никоя карта със себе си. В Шкорпиловата география на България се казва, че северният клон на Източните Родопи с върховете си Айдаа и Драгойца (също и Драгойна) бил водораздел на реките Олу дере и Домуз дере/на юг от Олу дере). Това е една крупна грешка, защото не е възможно клона да е на юг от Олу дере, когато Айдаа и Драгойна са на север от тази река.

Ще си помислиш, че в тези пущинаци не живеят човеци. Срещнахме само одного. Ронеше зърна от снопите на нивата си. Минахме край няколко малки полянки из гората, с посърнала вече трева, край една жалка сградена от плетеница с тесен до безобразие улей воденичка на брега на пресъхнало сега поточе, и наближихме до село Киралар (Пътниково). Премагнахме през една един вид уличка, обградена с хвойнов плет, из когото се вдигаха високи дъбчета.

Влязохме в третото село. В него аз не можах да видя човек, види се, бояха се от нас или така си е пусто селото, посрещнаха ни само две кучета със злобно лаене. Бедните къщя, пращните пътища, тъмнозелените дървета, камъните по улицата: всички при дневната горещина имаха някакси сиромашки тъжен изглед. Продължавахме пътя си из гората за Ак бунар (Бял кладенец).

Досега съм живял в Хасковския окръг, но и не подозирах, че имало бедност в такава степен. Бях смаян от твърде малкото нивя, които видях около Киралар (Пътниково), явление общо за тези села. Само около селото ще видиш нивя, които са обградени с плетища, тъй че в което село и да влезеш, трябва да вървиш между плетища, зад които се простират нивя. Нивята са посадени с кукуруз или с еженски тютюн, твърде рядко с пшеница или нещо друго.

Хляб правят изключително от кукуруз. Не вярвам на къща да се паднат по две малки ниви, тъй че кукурузът от тях едва ли ще стигне за два-три месеца. След това те замислят за трудната прехрана. Едни го ударят на контрабандажилък, други секат дърва, протакат се 3-4 деня из дългите пътища до Хасково, продадат за 3-4 лева колата, трети ходят от село на село и продават овошки и с парите, добити по честен или нечестен начин те купуват един

държик/кожен тулум) кукурузено брашно или чист кукуруз, който повечето пъти мъкнат на гърба си като същи товарни добитъци. У дома им ги чакат и жена, и деца гладни и голи. Когато видят своя човек да се тътри с пълен държик те заскачват от радост. Свален не свален още товара от почервенелите плещи, що се виждат през дрипавата дреха и кукурузът се туря най-често в ръченицата за мелене. Направят от спечеленото с такава мъка брашно две дебели листа, между които турят посолена и натимарена свинска тученица и други треволяци, изпекат ги в поницата и гълтат ли гълтат, та и тебе да се прияде. Децата им от удоволствие квичат като прасенца и наядли се още ненаядли, пак заквичат от глад, защото тази храна им е и вариво, и печиво, и хляб, и десерт. Така се минават периодическите сити дни, които се прекъсват от ред гладни.

Аз виждах, че тези окъсани даалии донасят в Хасково за продан кокошки, петмез, овошки, дърва, та мислех, че техните дворища са пълни с множество разни домашни птици, че бърдата им изобилват с хубави лозя, горите им със стари дънерести дървета, но нищо подобно не видях. Този край в сравнение с нашите села ми се видя като истинска пустиня. Предполагах, че непременно ще има поне хубави гори, но какво беше учудването ми, когато видях, че в „гората”, участъци високи един-два човешки боя рядко можеш видя. Немилостивият топор беше обръснал тези огромни пространства от нявга непроходима гора. Законът за горите тук надали има някаква сила. Нататък пътувахме пак покрай границата през ниски и редки гори.

Ак Бунар (Бял кладенец), селото, през което щяхме да минем не беше далече. То не изглеждаше толкова пусто. Кога да влизаме в него, срещнахме работници, а из селото хора без работа. Срещнахме и стада от кози и овце. Въобще туй селце ми направи по-друго впечатление отколкото Киралар (Пътниково). Срещнахме и коруджията, та опълномошихме Б. да води преговори за намиране и отнемание на едно яре. Отправихме се до отвъдната страна на селото и седнахме под сянката на един голям бряст. Тука дойде и коруджията с брадва, дойде и един друг читак, който искаше драговолно да ни услужи, разбира се печено яре щеше да яде непременно. Както се виждаше, той беше стар контрабандист. Имаше симпатично лице, но забелязваше се, че туй лице много пъти се е раздвижвало от минутно пламване на силен гняв. Сините му очи

изражаваха решителност и безстрашност. Той се съгласи да ни набави от Турско (с. Юглюк) захар, кафе, вино и ракия, защото се бяха свършили. Излязохме от Ак бунар (Бял кладенец). На изток съвсем близо до него бяха селата Айледин (сега Светослав) и Абдул Кадир (Рабово). Тръгнахме край един дол на север от войнишката кула. Пътят ни беше твърде сходен с „войнишката пътека“ над Пъндажик (Лясковец). И височината над пътеката, и дълбокият дол бяха обрасли с честа висока гора.

Минахме край едни варовити скали, отдето вземахме ярето, минахме край едно кръстосване на долищата, над които се издигаха ужасни канаристи върхове, ударихме през един още по-дълбок дол между тях, по една съвсем тясна стръмна пътека. Така човек се чувстваше посред истински високи планини. Шумът, произвеждан от гората ечеше между великанските зъбери на скалите, които с другия си край граничаха вече с Арда. На дъното на дола течеше речка, която образуваше границата между България и Турция. Тук растяха обикновения по ниските планини дъб, сенкообразната леска, тънкоклонестият габер, хвойна и чер бор (*pinus nigra*). Пътеката водеше край една канара висока, стръмна, наведена над нея – свят да ти се замае като я погледнеш. Не можеш помисли, че е възможно да се изкачиш по нея. По-нататък вървахме вече се из безпорядъчно разхвърляни канари. На една от тях видяхме чер щъркол. На друга от тях беше построено турското погранично куле. Казаха, че почти дойдохме до Арда. Аз загорях от любопитство да я видя.

Наближавахме реката, която влече мътните си води чак от сърцето на Родопите – в село Крушево, течаща се из тях и която е една от реките на Балканския полуостров с най-наклонено корито. Стигнахме в една малка равнина. Пред очите ни се представи Арда с мътните си жълто-червени води. Тръгнахме по течението ѝ и изминахме 200-300 крачки догде стигнем до студен извор (Суук бунар), гдето щяхме да обядваме. Той е в ъгъла, образуван от речката, по която пътувахме и Арда – и двете гранични линии.

По отсамния бряг на Арда има високи канари, от които са откъснати огромни балвани, паднали във водите на Арда, а отатъшния повечето голи планински вериги. Между тях е село Юглюк (Дарец). Подвикнеш, а гласът ти ечи, та се отзовава чак в Турция. Над нас под една канара беше изворът - аязма със сту-

дена като лед вода.

Разтоварихме добитъците и ги пуснахме да пасат. Имаше два-три часа до обед, та имаше време и ярето да се опече и да се окъпем, и да се наспим. Едни отидоха да се къпят между изтъркулените балвани, гдето изглеждаше да е по-дълбоко и имаше доста водовъртежи. Аз и Ц. отидохме да се къпем до ъгъла на границата. Тук беше много по плитко, а освен това аз много пъти бях гледал това място на картата и сега като бях до него, силно желяех да се окъпя и да имам спомен от дохожданието ми до тука.

Едно егоистично чувство обладава човека и той желае да се самосъзнава като такъв, който е ходил на много далечни места, земал си е и спомени от тях. Ние често се изкачваме на високи до възбог планински върхове, минаваме през най-опасните места, нетолкова за да се насладим на някой изглед или на тези неща, колкото да удовлетворим това чувство. Воден от него аз си земах камъче от Арденския чекъл на това място.

Реката тук не беше дълбока, но вълните ѝ се тъй подмятаха, водите ѝ се мъкнеха с такава бързина и сила, че и най-силният човек не би могъл да я прегази, ако водата хваща до под мишниците. Сега тя беше много по-плитка и при това едвам се държахме в студената ѝ вода. И чудното е това, че при тази разпенена, развълнена маса вода, която с такава сила се хлъзгаше по наклоненото корито, се вдаваше полуостровче от чекъл – насипа до устието на речката. Види се речката е много по-бързотечаща от Арда.

След такова едно пътуване, след една нощ, прекарана в бдение, всички бяхме капнали за сън, както казват по нас. Не зная за другите, но още с търкалянето си на земята, пренесох се в облаци-те на безсъзнателния живот, както се изразяват психолозите.

Вие се сещате – заспах, та не мога Ви каза що стана през това време. Помня това, че след един прекрасен двучасов сън, мене ми беше много леко, по-бодър станах и дважд по-леко ми беше, когато се умих от ледената изворна вода. Бях само нещо като болен-чувствах празнина в стомаха си, но стана много приятно, когато се наядох с печено на шиш яре. Спането бе спане, но и яденето не по-долно. Ех, че ядене ли бе то! Вълчи апетит се бе отворил на всички. След толкова „зор” и при такава местност и хляба ти се струва от мед по-сладък. Но трябва да забележа, че аз не бях толкова прост, щото като другаря си М. да ям патлажани, когато отпреди ми се

мъдреше почервениялото като рак яре. Задоволих се само с наблюдение на тези растителни „шиш-кебапи”.

Парата, образувана в патлажана при печенето не можеше да излезя отвсякъде на гладката му кора, та с голяма сила изхвъркваше от единствената дупчица. Нагледно ми се представи как избухват димящите вулкани или инак казано наблюдавах вулкан на патлажан.

Ако нявга Ви се появи безсъница или Ви липсва апетит, то не питайте никой доктор – отидете пешком до Арда или другаде негде и не се безпокойте. Опасявайте се само за езика си, защото ако попадне между зъбите Ви тежко му и горко му. Тука се запознахме и с един гражданин от Турската империя – Сархош Дуран – контрабандист, който неканен ни стана гост.

Два-тричасова почивка беше достатъчна да ни се смели храната. От Гереня (Долно Ботьово) дотук вървахме все по зигзагообразната Турско-Българска граница, преди 85 г. граница между Хасковска и Кърджалийска околия. Пограничните постове състояха от заптиета. Тука вече средното течение на Арда образува границата на едно разстояние от около 50 км чак до къде село Оваджик (Горно поле). Отвъд Арда вече не е Кърджалийската област, а съща Турция, затова тук из пограничните постове са редовни войници, от които за жалост никакви не видяхме освен 10-15 души от твърде далеч. Предстоеше ни да пътуваме по течението на реката, която като наранена змия се промъква през усои, хълмища и вериги от живописни скалисти върхове. Отправихме се по течението ѝ. Доколкото зная никой пътешественик или друг с научна цел не е минавал по тези диви места. Направихме нещо около 100-200 крачки по една пътека и пред очите ни се представи поразителна гледка. От двете страни на пътеката растяха круши, върби, лески, на които и по върховете се намираха следи от наводнението на Арда.

Като съседни на първия извор тук имаше още два, доста раздалечени един от друг. Като пиеш от водата им, струва ти се, че зъбите ти се чупят. Над тях се издигат гъстозелени гористи стръмнини, по-горе сипеи, под които, казват, имало лед, а като погледнеш още по-нависоко... Защо ти са алпийските девствени скали, когато и у нас има такива ненагледни картини.

Над сипеите се дигат възбог стръмни диви скали, създадени, за да радват окоето за гнезда на орлите и престоли на мъглите и об-

лаците. Тук-там техните голи исполински остри върхове са увенчани с красиви групи от горища. И над двата извора има скали с по два конуса, на върховете, на които е невъзможно да се възлезе. Погледнеш на тези страховити гиганти и едва ли свят не ти се завива, а орлите хвърчат плавно, плавно из сините въздушни пространства и кацнат по техните най-разновидни канари, състоящи от червеникав прах.

Не съм ходил по редките по хубостта си местности, но тези ми произведоха неизтриваемо досега впечатление. Както зрителят в богат театър, гдето играят най-изкусните актьори, неохотно ходи в един провинциален театър и аз не ще мога да се наслаждавам на обикновените изгледи, след като видях тези дивни прелести на Родопската планина.

Две крачки далеч от пътеката течеше тука по-спокойно мътната Арда и изглеждаше много дълбока, На места пътеката ставаше много опасна. Ако те погнат двама отпред и отзад не е възможно да избягаш: от една страна високо, от друга дълбоко и няма да видиш ни обаятелните хубости, ни нищо.

Картината е величествена. Много съжалявам, че фотографът, който щеше да ни настигне кой знае по какви причини отсъстваше, та не можахме да си снимем тези небивали по хубостта си Родопски местности: величавите скали като царе на престолите си с хвърчащите около тях орли, сипеите, гъстите под тях горици, а най-доле дивата Арда. За нищо на света не бих изпуснал случая да си набавя картините, представляващи тези местности. Дълго се наслаждавах на тези чаровни изгледи и право да си кажа, изобилните лешници не можеха да ме изкушат. Но може ли с перо да се опише и с ухото да се схване онова, което е нагодено за схващане с окото!

Дружината беше отминала напред, та трябваше да тичам подире ѝ. Пътувахме нататък. Видяхме една Арденска воденица. Тези воденици се състоят от няколко стълба, забучени във водата, над стълбовете дъски, над дъските камъни за меление. Колелото се върти от водата на дъсчен улей, който се отделя от реката 5-6 метра от воденицата. Кога Арда се наводни, разваля всички тези воденици. Надясно от пътеката ни, отвъд Арда срещу отсамните скали, се издигаше друга стълбовидна, наречена „Дориян”. Ранена от действието на водата и въздуха тя провождаше в падината плодородна почва, върху която растеше разкошна гора. Високите скали много

ползват ниските места, ако и между по-високопоставените хора и по-долните Божии създания ставаше така, а не обратното не щяхме да имаме бедни човеци, както не имаме слаби гори.

Преданието гласи, че на върха „Дориян“ имало крепост ли, манастир ли, владян от някоя си Яна и оттам път през Арда за върха над граничния ъгъл, гдето е сега, както споменах, турският пограничен пост, а преди гдето имало пак крепост, види се. Напредвахме. От двете страни на Арда имаше пак върхове и стръмнини, някои от които бяха покрити с чернилка, та приличаха на угари. На едни други високи места бяха Юглючките лозя (в Турция).

Тука скалите имат най-различни форми. Гигантска една стръмна скала беше съставена от къси стълбченца, като че изкуствено правени. Спряхме се за малко в една тясна долина на реката, първата, която срещнахме на пътя ни край Арда. Тази долина бе засята с царевица, празното ѝ пространство беше обрасло с орлова папрат. По-нататък минавахме по една пътека, под която начеваше една ужасна, стръмна като стена скала, по долния край, на която течеше Арда. Б. като погледнал надолу, свят му се замаял и насмалко щял да полети в пропастта, в дъното на която Арда шаваше в тясното си дълбоко легло.

Нешащните добитъчета тука много мъка изтеглиха, на всяка минута рискуваха да се сгромоляшат с товара си. От срещната страна на реката имаше пак една отвесна, състояща от естествени ръбести стълбове стръмнина. Като минахме пътеката по едно недоразумение ние се пръснахме и изгубихме пътя. Повечето тръгнахме по една пътека, която всъщност била легло на порой. По-нататък нямаше пътека закъдето отивахме. Някои се пръснаха да дирят истинския път и започнаха да ни дават знак да отидем подир тях. Нямаше път за магаретата ни, а да се връщаме по пътя, по който дойдохме беше уморително. Започнаха се тогаз негодуванията. Обвинявахме едного, че ни повел по крив път, той обвиняваше други. Всякой уморен от дългия път, раздразнен от неприятностите при пътуванието, викаше си, за да му олекне. Едни укривяваха плана на пътуванието, други се отказваха от приятностите му, щом има и неприятности, трети проклинаха минутата, когато са се решили да тръгнат в такъв дълъг път и са оставили домашното спокойствие.

Малцина само стояха спокойни като че нищо не е ставало и се надсмиваха над такивато „бели кахъри“. Трябваше да имаме и

жени туристи, което искаха да прокарат някои, та да си земем беля на главата. Някои не бяха сварили още да си дадат заключението, че по такъв начин и по такива диви места е невъзможно да се прави екскурзия, когато с големи мъки по една гъста стръмна горица дотъграхме дългоухите си спътници.

Когато излязохме на пътеката, всеки си въздъхна свободно, гаче ли всякой свали по някой голям товар от гърба си. Слязохме по каменистото широко тук корито на реката, по което бяха навърляни множество големи каменни късове. Изглеждаше като че някой голям град е съборен от дълга опустошителна война. Минахме край една висока варовита конусообразна канара, върху която се дигаше друга, прилична на средновековен град, заобиколен от кули, зъбери, високи здания. Минахме през една дупка измежду исполинските варовити камъни и ни казаха, че наближихме Шейтан кюприя (Дяволски мост).

Тука ту големи трапове, ту долчета, издълбани в черния здрав камък, ту големи балвани изпълват цялото легло на Арда. Между тях човек е като мравка. С мъка слезеш в някой трап, за да минеш по-нататък и не можеш да видиш де се намираш. На всяка крачка се хлъзгаш по изгадената от водата повърхнина на камъните. Когато възлязох на едно високо място, аз видях, че другарите ми, които бяха заминали по-напред се бяха спрели и гледаха нещо. Малко по-насам от тях, Арда, като разярена тигрица скачаше от камък на камък и бързо се спущаше по стръмно и наведено корито и отведнъж се скриваше от очите ми. Там, където бяха другарите никаква река се не виждаше вече. Били сме на Шейтан кюприя.

Бързо се затътрихме към тези, които стигнали по-напред. Бяхме до нея. А искате ли да знаете що е то тая местност Шейтан кюприя, едно от чудесата по тези страни? Представете си множество родопски диви върхове, разсечени от дълбоката Арденска долина, която тук обикаля на разстояние от около половин километър около един от тях. Представете си издълбаната в черните камъни тази долина, която тука е прорязана надлъж от едно дълбоко тясно около един метър корито, в което се спуща Арда и Вие ще се досетите какъв е този дяволски мост, прострян над това речно корито, какво е и самото място, наречено по името на моста.

По долината вятърът е образувала естествени стълби, на които ние застанахме. При такива гледки човек си събира всички сили и

съсредоточава вниманието си само на тях. Страх те е, че не ще можеш да видиш всичко, както трябва, та бързаш, никъде не спиращ окоето си за дълго. Разярената маса вода, която е била разпростряна на няколко десетки метра изеднъж се лъзга чрез един водопад, висок 4-5 метра, пада и се заудря в тясното корито. Шумът надали не долита до небето, а от удрянието на студената вода в камъните се образува пара и горещина като в топла баня. Събраната на толкова тясно място бясна вода ту се удря в някоя от отвесните високи брегове, ту се вмъкне в някой огромен подмол, ту изскача на бризки запенена, ядосана на високо, ту образува страховити вратоломни водовъртежи. Струва ти се, че някоя подземна стихийна сила е разбъркала, разбунила тази вода. Видиш само удрянието на мътната вода в тези дълбоки теснини, чуеш само рев, гърмеж. И най-изкусният плувец не би се спасил в дълбоките, със светкавична бързина водовъртежи. Ако попаднеш в тях, ще те завъртят като вихрушка перцата и ще те понесат в неизмеримите глъбочини или ще те премажат в каменните брегове. Седиш на страшния бряг и страх те е да се изправиш. При възхищението се смесва и страха от падане, защото, ако полетиш от брега надолу, то прощавай, живот. Това е то, което г-да поетите наричат „ужасно прекрасно”.

От горния край на брега до равнището на водата има 5-6 метра, а самата вода била дълбока 15-20 метра. Негде двата бряга се доближават на разстояние по-малко даже и от един метър, та много леко може да се надскочи реката. Има предание дори, че някой турчин открал овен и погнат от стопанина, прескочил реката на това място заедно с овена, но това е само предание. Аз не мога си представи, че е възможно някой да се реши на такава постъпка. Наистина човек може надскочи и два пъти по-голяма пропаст, но като си помислиш, че тука ако се препънеш или подхлъзнеш на гладките камъни и полетиш към зиналия ревящ ад...

При едната само мисъл за това, космите човеку настръхват. Наистина такива места са редки. Ако да нямахме много впечатления, сигурно щяхме да сънуваме тази гигантска борба между водата и скалите, щяхме да сънуваме, че падаме във водата. Тръгнахме надолу се из такъво тясно корито и гледахме да сме малко далеч от него. Десетина крачки далеч не можеш го забеляза. Когато реката се наводни и излезне от него, та разлее из по-широкото си легло мътните си лъскави вълни и заскача по нахвърляните камъни, то

несведущият би помислил, че има работа с една плитка с каменливо неравно легло река. Ако си с кон ти непременно ще тръгнеш по плитко, по плитко и кога додеш отведнъж до неизмеримата глъбочина, гдето водата уж по-тихо върви, като се блъснеш вътре, пази, Боже – няма вече излизане!

По-долу водата върви из по-широко място, но се пак измежду високи каменни брегове. Тука като замирено след дълго плакане и ядосване дете, тя тече безшумна, тиха, но пак бездънна като образува бавни водовъртежи. Над това място хвърлят една дъсчица за мостче, от което цялото място е взело названието. Сега мостът бе вдигнат, стояха само издълбаните места по двата бряга за поставянето му. Аз се смях като си помислих, че през такъв мост хора минават. Хиляда наполеона да ми дават пак не стъпнувам по него. Ако падне някой от него, то докле дойде от моста до клокочещата вода само, ще му се пукне злъчката. Да минеш по този мост е равносилно да минеш по косъм над адската кипяща смола.

По времето на Руско-Турската война един зебек карал четири българки откъде Старозагорско и кой знае защо, кога те били на моста, той ги блъснал в хладните води на Арда. Тука имаше турци да ловят сомове, които биле в голямо изобилие. Казаха ни, че давали оката по 5 стотинки даже, но ние и за лев не можахме да си земем. Срещу туй място имаше скала, прилична на дворец и до нея друга, прилична на престол или на ръката Господня по иконите, която показва, че Бог е един. Времето и стихииите в противоположност на човеците никога не дремят и винаги действуват. По тези места те са зели ролята на архитекти и са направили грандиозни работи по един чуден стил, стила на природата.

Днес ние видяхме толкова много и чудни неща, че можехме безпогрешно се мери с цели хаджии. Защо ти е Парижко изложение? Дивата омайност и прелест на тези скали е незаменима с нищо. Наслаждението от тях е много по-пълно и по-високо. Тука ще почерпиш нови сили, ще се усещаш много по-бодър и по-весел. Посред тези страни духът ти се окриля, ти ставаш по-способен за по-високи дела. Човек като пътува из такива чудесни местности на нашата природа, запознава се от по-близо с нея, захваща по-силно да обича родната си земя, отечеството, разбира се не за да мрази човечеството.

Трябваше да бързае, защото слънцето залязваше. Тръгнахме

за към Калето-връх със стара съборена крепост, който се намира между Шейтан кюприя и село Абдул Кадир (Рабово). Вървахме по склона му. Измежду пукнатините на скалите имаше зеленикав опал, имаше и халцедон на гроздоподобни форми. Бяхме се много пръснали. Едни се изкачиха по-напред на Калето, други по-по-дире, трети отидоха за магаретата, които бяхме оставили далечко от Шейтан кюприя. Аз се спрях да се нагледам на величествената картина, която представляват тези места при захожданието на слънцето. Погледнах на потъналите в сияния върхове, които дигаха главите си в небето и останалата в дрезгавината Арда, стремяща се се надолу, която постоянно води борба с тях. Това ми науми хората с високи и ниски цели в живота, постоянната борба между тях – едните силни поради непоклатимостта си, другите поради грубата си сила.

Възлязохме на Калето. Шест канари и дебели стени между тях заграждаха едно непристъпно място. Стените бяха доста оцелели. До дънера на едно отсечено старо дърво имаше една своеобразна гробница, градена с камъни и хоросан, останала навярно от тракийско време. Вътре имаше малко чучурче. По стените ѝ имаше трапчинки, нарочно направени при съгражданието ѝ. С Ц. тръгнахме на изток от гробницата. Минахме през три реда дебели стени с мъзгали, спуснахме се по една стръмнина и дойдохме на пътя, гдето се сбрахме с другите. Беше доста стръмно. Влязохме в Абдул Кадир (Рабово), на брега на Арда. Минахме край едно нещо, прилично на овчи чердак, гдето около 15-20 души турци се молеха пешком като приклякаха и ставаха. Дойдохме до Мусафир одаясь (стаи) в турските села, нарочно съградени за госте). Никого нямаше. Не зная коя бе причината, гдето никой не ни посрещна. Види се, бяха ни взели за чиновници от акцизното управление, та зели предохранителни мерки.

Уморени от пътя, ние се показахме много нетърпеливи и раздражителни, разгневяхме се по-леко и от пламването на кибритя. При трудния живот са невъзможни ни сдържаност, ни учтивост, ни етикеции. Едни се заканиха на турците, други пък спореха помежду си дали кметът в случая е длъжен да ни приеме като гости или не. Дойде помощникът на кмета. Започнаха се извиняванията. Не искахме нищо друго освен удобно място и вода. Турците намислили да ни разделят на няколко къщи и ни

нагостят, та заявлението ни ги учуди.

Изпървен имаше разногласие – едни искаха да спят в Мусafir одаясь, други на полето, но най-подир всички се съгласихме да спим на някой харман. Кметът ни заведе на харманя си до самата Арда, донесоха слама за добитъците ни и вода. Местото беше равно, хубаво за спане, всички се натъркаляхме. С. и аз бяхме закъснели с лягането, та имяхме нещастieto да се разговаряме с кмета. Той дойде при нас и го удари на конушма. Не можеш да му речеш-върви си, спи ми се, не знаем и турски. Чат-пат, подпомагайки се двамата, разговаряхме за сеитбите, за падналия град и т.н. Узнахме от него, че донесли тук какво се скитали по границата подозрителни хора. По тези места имало уж, много пари заровени, много хорица се скитат с цел да намерят поне някое гърненце, та ние знаехме, че ще ни заемат за малджии/хора, които търсят заровено имане). Но те ни земали и за други, подозирали, че сме предрешени големци, които обхождат и разглеждат границата. Казвали, че сме се препоръчвали за даскали, а при това сме яли печено яре. „Къде у даскали толкова пари, та и печено яре да ядат!„ – изказвали учудванието си. Аз се дърпнах, дърпнах настрана и сполучих да си легна като оставих С. да разговаря сам. Отиде си най-после отегчителния ни събеседник, легна си и С., когато часовниците сочеха 12, но не механическите часовници, а органическите – Вие се сещате – магаретата.

Кога си у дома си в удобно легло, някой ръб на постелката се образувал, не можеш да заспиш. Пък тука – покриеш се с едно палтенце, легнеш на буцестия харман, нищо те не убива, струва ти се, че лягаш на дебела памучена постелка. Колко пък сладко се спи под откритото, посипано със звезди небо! Под харманя струите на Арда си шепнат навярно за Шейтан кюприя (дявол да я земе), отатък се простира империята на султаните, несмушавана, че тя е под владичеството на едного само човека. Шумеше Арда, спеше Турската империя, спяхме и ние. Тука аз нагледно можах да сравня ограничената с неограничена монархия и доколкото само забелязах имаше една само разлика– неограничена монархия беше отатък Арда, а ограничената отсам. Нашият сън не може да се сравни със съня на един банкер, който и кога легне да спи, пъшка и мисли за милионите си, със съня на един министър, който сявга сънува, че се е сгромолясал от креслото. Аз сънувах, че съм се сгромолясал

в Шейтан кюприя, та пак не се събудих.

1. На другия ден, когато Аврора с розовите си пръсти отваряше вратата на слънцето и когато една ханъмка като ни видя, пак с червените си боядисани пръсти, затваряше вратата на стаята си, ние напуснахме Абдул Кадир (Рабово). Пътувахме посред нивя по равен път, пак покрай Арда. По краищата на дългата долина пак имаше върхове, състоящи от варовит камък. Лесен ни беше пътят, но нямаше онези прекрасни местности из които се движихме вчера. Еднообразните варовити височини, брегове на реката, нямаха свършване. Само една канара имаше изглед на група гъби, за което я назовахме Гъбите. Имаше вече и пещери по варовитите скали. Кой знае какви слухове се пръснаха за нас в Турция като ни гледаха проточени да се скитаме вече един ден край реката. Забавлявахме се из пътя ту като си брусехме круши, ту като се спирахме край кладенците, които до един бяха без чешми и на аязмите, които изобилваха особно по отсрещния бряг на Турция. Близо до село Алемдер (Долно Черковище) до една височка скала наляво от пътя ни имаше три гробници с различно направление, издълбани в камъка. Бяха четвъртити, отгоре открити, долу по-широки, от едната страна имаха вратца, подобни на тези, които имат пещите. На срещуположния бряг имаше нещо като келия, издълбано в скалите. Имало издълбано в келията и пейка за сядане, и полица, и кандило на средата на потона, и конник на стената. Ние не посетихме тази уж, келия, защото беше в турска територия. Според местното предание, Алемдер (Долно Черковище) било доскоро българско село. Наистина по турските гробища, които бяха малко по-нататък, още личат кръстовете по камъните. Околните села, които били тоже български, се покръстили, а останало само Алемдер (Долно Черковище). Турците питали големците му дали ще се потурчат или не, а те отговорили: Алем не дер (Народът каквото каже). След като се потурчили, питали някои овчари и др.: А бе Вие сте се потурчили? – Алем дер, казват, отговаряли те, та оттам останало името на селото.

Когато турците притеснявали непотурчените още селяни, те бягали от тези места и си направили в камънаците пещи, гдето си пекли хляба. Подир, когато всички се потурчили, само попът на селото Мартин останал твърд във вярата си и се отдалечил в скалите, гдето си издълбал келия, която сега, според това се зове „Поп

Мартиновата келия”. Но близостта на гробниците и конникът на стената, твърде обикновени тракийски паметници, издават и келията за езически паметник от тракийско време. На туй място имаше и много естествени пещери. На една височина имаше дупка, която се силно разширява надолу и образува огромна пропаст, дълбока около 15-20 метра.

Рано стигнахме в Алемдер (Долно Черковище). То е по-съживено селце, център на околните. Спряхме се в двора на канцеларията. Тука имаше и контрольор по десятъка, облечен в на вярно подарени тесни, черни, европейски панталони и жакет, та краката му приличаха на клечки, и писар от Иробас (сега Криво поле), и помощник-контрольор, командирован учител от Курашли (сега Славяново). Беше си тук и пом.кметът с бледо лице, сини меланхолични очи, с късо остригана руса брада и с бяла везана с клададан чалма. Посрещнаха ни хубаво и след малката почивка, която направихме, изпратиха ни много любезно на доста далечно разстояние. От Алемдер (Долно Черковище) до Кавакмахленското погранично куле, пътят ни беше се край Арда, която скоро щяхме да напущаме, защото болшинството от нас си бяха подбили краката, съдрали обувката или уморили, та не искаха да минем през Оваджик (Горно поле), а през Кавак махле (Тополово). Отсреща бяха селата Махмутли (Странджево), гдето става голям пазар, и Адите.

Голямата тазгодишна градушка, която съсипа посевите на сума села, се бе понесла и насам и причинила значителни повреди. На някои места по пясъка на реката бяха сели царевича, но на десетях кореня надали един щеше да даде махалка колкото пуйча глава. И от такивато посеви, от които и семето не може да се получи, заемат данъци. Тежко и горко на стопаните им. Колко се труди земеделецът, а и колко е несигурен за прехраната си!

Той не е например като лихварите без мъка да заключи записите си, та ни пожар, ни вода, ни студ да ги застрашава, С голяма мъка той напише своя запис на земята, остави го на открито, а небето праща и дъждове, и снегове и студове, често пъти съсипателни. Благодарен ще бъде селякът, ако благословените зърна поникнат, дадат богата жътва и той със сабята на труда затъркаля златни снопове. За сбогом спътницата си Арда, окъпахме се в нея при кулето.

Скоро стигнахме през кукурузените нивя и гора в Кавак Махле (Тополово). Туй село е с митница, та има и кръчма, и шосе, което

води през много села за Хасково. Селото е турско. Имало няколко български къщи от село Мангъв (в Турско) и от село Инджекьой (Тънково). В кръчмата бяха и митническият началник, и двама акцизни ли, горски ли, какви, но не и полицейски стражари. Беше и контрольорът по тютюня, и контрольорът по десетъка, и фелдшерът, въобще цял сонм от чиновници, за каквито земаха и нас, речига, навсякъде. Отивахме за Инджекьой (Тънково). Пътят ни от първен беше много равен и хубав, но когато приближихме Инджекьойския балкан стана съвсем труден. Трима карахме петте магарета, защото другите бяха останали назад да търсят вода. Трябваше да минаваме ужасни урви и долища без път и да се разправяме с петте невъзпитани добитъка. Бяхме дошли до отчаяние.

Когато се изкачихме на най-големите височини, ние напипахме една бутилка с ракия и като през увеличително стъкло през дъното ѝ съгледахме де се намира Инджекьой (Тънково). Туй бе първото българско село, което срещнахме след дългите си „одисеевски странствания“. Кога заговорих на българите, аз зех да употребявам турски думи, толкова бяхме свикнали с турския език. В противоположност на до няма и къде бедните турски села, Инджекьой (Тънково) е едно от най-богатите български села. За един Арденски читак, то едва ли не е Обетована земя. До полите на пространния висок Инджекьойски балкан туй село не е лишено и от големи плодородни пространства за нивя. Балканът е висок, разсечен с най-ужасни дълбоки долища, залесени с гъсти вековни буки, габери, дъбове, дрянове и пр. По него се въдят диви свине и сърни. Той дава големи приходи на селото, Нивите със своите произведения не оставят селяните да търсят храна от другаде. Тези преимущества турят селото в най-завидно положение.

Селото е разположено под червените стръмнини на самия балкан всред една прекрасна местност. Всред селото има площад с чешма, около когото са наредени три хубави кръчми, общинската канцелария, училището, строено според плана на училищата от 1892 година при Стамболовото управление, черковата с широкия си чист двор, по краищата на когото са посадени множество овощни дървета. От всичко личи, че селяните не са паднали в оная мизерия, която е обикновена в повечето села. Преспяхме в черковния двор. Окосената и подраснала сега трева ни се стори по-мека от най-мекия памук.

На другия ден, пак ранко се отправихме за Иробас (Криво поле). Беше вече четвъртият ден откакто пътувахме по най-неравни пътища, из долини и върхове, с малки почивки, без да срещаме голямо уморяване. Първият ден отпървен бяхме бодри, но подир обед, доста уморенички и мислехме, че на втория ден не ще можем и шавна, защото като пътуваме един ден и втория сме у дома си, усещаме се като болни. Макар да не излезе така, но се таки бяхме доста съсипани. На третия ден, особено след като се наспахме хубаво в Абдул кадир (Рабово), бяхме станали, дето го казват, по здрави и от каиш. Пътуването не представляваше вече за нас никаква мъка. Да бе рекъл някой, хайде на другия край на света, бихме се съгласили.

На четвъртия ден повечето пак бяха съвсем бодри и здрави, само на малка част от нас се бяха убили краката. Изпърво пътувахме повечето из високи избуяли царевици. Минахме край село Малко Яджели (Малък извор) и пак през гората, която се простира от тука до село Иробас (Криво поле).

Там стигнахме към обед. На влизане към нас тичаше, яхнал на кон стражар и ни запита: „Контрольори ли сте?“. „Не сме.“ – му отговорихме пресекалото и ядосано, защото това беше вече десетия път откак ни задават подобни въпроси. Беля си зехме на главата, гдето тръгнахме по тази „контрольор хавасъ“.

Иробас (Криво поле) е голямо село, при това и доста богатичко. То е център на Иробаската избирателна околия. Кръчмите му бяха доста много, но не можахме да намерим хубаво място за седеене. Най-после слязохме у кръчмарина С.Т. Той ни покани за малко в двора си, който беше до кръчмата, а подире вкъщи. Влязохме в една новичка, хубавичка стая. Стопанката я беше постлала като за редки госте. Около белите стени бяха натурени хубави нови възглавници, а цялата стая, постлана с хасъри, върху които бяха метнати две пъстри вълнени черги. Всичко грееше, ще кажа и аз, както в простонародните приказки. Купихме си ракия, за да пийнем след такъво дълго пътуване. За мезе ни срязаха три дини, от които тази година за пръв път ядахме.

След като се доволно нашегувахме, излязохме за ядене на двора под сянката на ореха, гдето беше пометено, попръскано и постлано. Ние си имахме за ядене, но ни донесоха и сирене, и пръжене яйца, и хляб. Не зная за другите, но аз много обичам, много ми

са сладки пръжени яйца, особено на село. Когато четях в „Мъртвите души“ как Чичиков бил гостен със „скородумки“ (пръжени яйца) у Коробочка, ядене толкова поетично описано от аралика Гоголя, лигите ми бяха потекли.

Дойде и писарят, млад момък в селски дрехи, с живи и изразителни очи, доста кален партизанин, както се виждаше от думите му, дойде и единият учител, попът и други селяни. Казваха ни, че имало 159 души тютюнопроизводители, а шест контрольора по тютюня, като заедно с тези по десетъка ставали 8 души/и контрольорите на селцето Къза махле (сега Момино) в то число. Всички тези представители на властта се хранели от селото и роптаели кога не им давали пшеничен хляб и вариво с месо.

Досега селянинът е бил безбожно лъган и оголван. И този с ограничен умствен кръгозор селянин става крайно недоверчив и озлобен против всеки гражданин, защото злината идва се от гражданите, от учените. А когато из селата се затърят стражари, тайни контрольори, едновременните събирачи на „диш-хакъ“ – хора от най-долна проба, когато тези хора се пръснат да търсят де има бърканица, дебели сенки и студени води, ненавистта на селяка достига до последна степен. При такива обстоятелства намери се едно правителство, което смеси учителите с тези ненавистни хора, тури ги дори под тяхно ведомство.

Към три часа си заминахме от Иробас (Криво поле). По пътя за Хасково не ни предстоеше вече никакво село. Аз си въздъгнах, че този път нямаше никакви опити за проповядване туризма между селяните.

Нам е широко около врата, а селяните, макар и най-заможните, нямат възможност да се занимават с туризъм. Когато ние покръщаваме кмета или кръчмаря в турист, ние мясаме щъркола, който канел Кума Лиса да си извади каша из тесноузното гърне – нещо съвсем невъзможно.

Селяните и ние по начина на живота стоим на два срещуположни полюса. Те живеят един чисто растителен живот, техният интерес е много ограничен, за храна на този интерес са нужни въпроси и занятия съвсем различни от туристическите. Кога им разправяме за туризма, ние приличаме на оня кон, който не искал или не можел да разбере, че магарето обича тръне, а не сено.

Ние занемаряваме обстановката на селянина, игнорираме пси-

хологията, според която трябва да видим какъв интерес имат хората, жестоко иронизираме с нашите пари, та и заслужаваме много майсторските им подмятания. През Иробаските лозя, после през една най-разновидна хълмиста местност, стигнахме до Олу дере на една воденица. Тази река, през зимата толкова многоводна, сега течеше съвсем слаба, беше тинясала. Отпочинахме си. Някои поискаха да се къпят. Попитаха любезния воденичар, усмихнат старик с лице гладко като белено яйце.

– Има ли хубави места за къпане?

– А-а... навсякъде е сега чай (място в реката, постлано с чекъл). Има ли сега лоши места? – отговаря старикът.

– Ама има ли дълбочки гьолове, къде има?

– Ами има. Я ги не зная. Наш Т. се ноо день къпа тука надолу. Фаналу гу ду мишниците.

Тръгнахме да дирим място за къпане. То какъв ти чай! Батак, тиня до безобразие. Със селяните ние никога не можем да се разберем. Аз бях се зарадвал, че ще се окъпем най-после на чиста и бистра вода, на песъчливо място. Бързотечащата и мътна Арда не струваше за къпане. Търсим поне дълбоко място – няма. В един блитък вир деца заедно с биволите се къпеха.

Питаме двама рибари:

– Къде има хубаво място за къпане?

– Е, сякъде има. – отговарят те неохотно.

– Дълбок гьол търсим ние, някое по-песъчливо място.

– Ами навсякъде е хубаво. – пак така отговарят те.

– Контрольори ли сте? – запитаха ни. По дяволите, пак за такива ни зели.

– Не сме контрольори, даскали сме. – съвсем оскърбени отговаряме ние.

– Ха, тугаф, хее там пут бентъ има хубаи дълбоки гьолища. Таманъ зъ вас.

Врътна да пее колата, когато казахме, че не сме спахии.

– Близо ли са те? – питаме ние.

– Ами е тука.

– Колко може да има до тях?

– Двесте-триста крачки, няма толку бъре.

Ние се осъмнявахме да не би крачките да излязат Крали Марковски, та пак запитахме:

– Да не са твърде далече?

– Двесте крачки, кадар, и толку няма. Ей гу къде съ.

Минахме един километър по направление на посочените гьолища и едвам се показаха. Те излязоха пак селски „чай”, покрит с тиня, та се върнахме ядосани. Такива са селските чайове и крачки. Малко седяхме до воденицата, защото късно стана, а пътят – дългичък. Минахме през горицата, в която било село Фартли. Кога стигнахме в Балъкли тъмнината се надвесваше над хълмищата и долините. Месецът като едно величествено кандило беше увиснал в този величествен храм – природата. Чуваха се клемене на звънци и блеенето на стадата, разнасяше се медният кавалски глас и всички тези звуци се смесваха в хармоничния природен хор. Всички пътувахме мълком.

Кога възлязохме на един хълм, показаха се Родопите с величавата Айдаа, дигната в океана от огнените бляскави облаци. Зле й се заканих. Щях скоро да я посетя непременно. Показа се отдалече Хасково с многобройните си светнали светила и прозорци. Всеки замечта вече да отиде у дома си, да се нахрани с вариво, сварено на огнището, да спи до обед в мекото удобно легло, без да мисли, че сутринта ще се събужда и тръгва пак на път.

4 август 1900 г., Хасково

Ал.М.Паскалев